

MARTA GOŁEMBIEWSKA

Muzeum Zamek w Gołuchowie

ORCID 0000-0001-7515-9663

DZIEJE PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKIEJ W STAWISZYNIE W LATACH 1777-1934 W ŚWIETLE *E. KNEIFEL, DIE EVANGELISCH- -AUGSBURGISCHEN GEMEINDEN DER KALISCHER DIOZESE*

WSTĘP

Stawiszyn to najmniejsze obszarowo miasto, położone w południowej części obecnego województwa wielkopolskiego, leżące nad rzeczką Bawół przy trasie Kalisz-Konin. Po raz pierwszy wzmiankowany jest w dokumencie księcia wielkopolskiego Przemysława II z 1294 r., dotyczącym sprzedaży wójtostwa Mikołajowi synowi Floriana¹. Miasto to było własnością króla i otrzymało najprawdopodobniej prawa miejskie w XIII w. Dwa wieki później – wraz ze wsiami: Długą Wsią, Kiączynem i Wyrowem – przekształcone zostało w starostwo niegrodowe². Pod koniec XVIII w. urząd starosty niegrodowego przestał funkcjonować. W jego miejsce pojawiło się tak zwane prawo emfiteutyczne, czyli oddanie dóbr w dzierżawę na 50 lat. W czasach Księstwa Warszawskiego dobra stawiszynskie zostały nadane przez cesarza Napoleona gen. Józefowi Zajączkowi. Nadanie donacji dla generała potwierdził król saski Fryderyk August, a następnie Cesarz Wszechrosji i Królestwa Polskiego, Aleksander I³. Od 1828 r. dobra stawiszynskie przechodzą na własność

¹ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, red. A. Gąsiorowski, Poznań 1982, t. VI, nr 47.

² Od XIV w. powszechnym zwyczajem było wyłączenie przez króla określonych dóbr należących do miast królewskich spod zarządu starostów grodowych, oddając je w dzierżawę, zastaw lub jako tzw. gołe dożywocie (nieodpłatne użytkowanie), z prawem dożywotniego pobierania dochodów. Nie podlegały one pod jurysdykcję starostw grodowych. Nadano im nazwę starostw niegrodowych, aby odróżnić je od tych pierwszych. Starostowie byli „chlebem dobrze zasłużeni” (panis bene merentium) lub „chlebem synowskim” (panis filiorum). Administrowali dobrami jak własnością cudzą i na określony czas. Przysługiwało im prawo do pobierania z dochodów miasta podymne, jarmarczne, targowe, mostowe i propinacje. Uiszczali część czwartą dochodu, czyli kwartę, na utrzymanie wojska kwarcianego. *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku* red. A. Mączak, Warszawa 1981, t. 2, s. 30-31.; Najstarsza wzmianka o niegrodowym starostwie stawiszynskim umieszczona została w dokumencie króla Kazimierza Jagiellończyka z 1456 r., w którym król zastawił miasto za 480 florenów i 100 grzywien Janowi z Grądów, kasztelanowi spicymirskiemu. *Matriculorum Regni Poloniae Summaria* red. T. Wierzbicki, t. 1, dok. 333, [dostęp dn.15.01.2020], www.wbc.poznan.pl.

³ Archiwum Państwowe w Kaliszu, Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu, *Księga hipoteczna Stawiszyn nr 1204*, t. 1, zespół 1201, sygn. 2999, k. 2.

Pelagii z Zajączków⁴, żony Jana Hilarego Łubieńskiego⁵, który wykupił prawo emfiteutyczne od dotychczasowych sukcesorów⁶. Łubieńscy byli właścicielami majątku aż do końca XIX w.

Do Stawiszyna ludność napływała z okolicznych wsi, a osadnictwu sprzyjał wiodący przez miasto trakt wrocławsko-toruński. Społeczeństwo trudniło się głównie handlem i rolnictwem oraz produkcją. Było to miasto wielokulturowe. Obok katolików żyli zarówno Żydzi, jak i protestanci. Te trzy kultury wzajemnie się przenikały, a do dzisiaj, odwiedzając tę niewielką miejscowość, można spotkać ślady ich istnienia. Najbardziej ugruntowała się tutaj społeczność wyznania rzymskokatolickiego. Jednak w świadomości starszych mieszkańców miasta zachowała się pamięć o ewangelikach, a także o Żydach.

O istnieniu parafii ewangelicko-augsburskiej na badanym terenie przypominają zabytki, m.in. kościół i cmentarz. Stan ich zachowania jest niepokojący. Obawa przed utratą tak cennego dziedzictwa „małej Ojczyzny” stała się motywacją do podjęcia przez autorkę badań nad dziejami parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie.

Praca jest próbą rekonstrukcji działalności ewangelików na omawianym terenie na podstawie analizy informacji zawartych w publikacji *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, autorstwa Eduarda Kneifla⁷, wybitnego doktora teologii, historyka protestantyzmu wydanej w Poznaniu 1937 r. Sporządzono w niej opis wszystkich parafii ewangelicko-augsburskich z diecezji kaliskiej. Niektóre dane zostały przeze mnie skonfrontowane z informacjami

⁴ Była córką Elżbiety z Glaserów i Ignacego Zajączka herbu Świnka. Wraz z siostrą Gabriellą, żoną Józefa Radoszewskiego, została wyznaczona przez wuja gen. Zajączka jako spadkobierczyni jego majątku. Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), *Majątek Stawiszyn gen. Józefa Zajączka*, zespół 5302, sygn.1, k. 13. W 1816 r. rozwiedziona z Rafałem Zajączkiem, szefem Wojsk Polskich. Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Radoszewskich, *Acta dotyczące rozvodu Pelagii z Zajączków z Rafałem Zajączkiem*, zespół 564, sygn. 67. k. 4. Drugie małżeństwo zawarła z Janem Hilarym Łubieńskim. Zmarła w 1835 r., pozostawiając dzieci: Elizę, Gabriellę, Alfreda i Artura. Za: T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. III, Poznań 1881, s. 122. Spoczywa w krypcie kościoła pw. św. Bartłomieja w Stawiszynie.

⁵ Urodzony w 1798 r. Prezes Sądu Apelacyjnego, senator, dziedzic Stawiszyna i Szczekocin, syn Ludwika Czarnieckiej i Józefa Łubieńskiego z Łubnej herbu Pomian. Pierwsze małżeństwo zawarł z Pelagią z Zajączków. Z tego związku zrodziło się czworo dzieci. Po śmierci żony poślubił Kazimierę z Jarmundów. Zmarł 14 czerwca 1860 r. Pochowany został na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Za: Żychliński, *Złota księga szlachty...*, s. 145.

⁶ APP, *Majątek Stawiszyn gen. Józef Zajączek*, zespół 5302, sygn.1, k. 13.

⁷ Urodzony w 1896 r. we Władysławowie koło Turku. Studiował teologię w Lipsku i Rostocku. W latach 1923-1924 był wikarym w Łodzi, 1925-1939 proboszczem w Brzezinach, 1939-1940 proboszczem i superintendentem w Tomaszowie Mazowieckim, 1942-1945 pastorem w Zgierzu. Autor licznych publikacji m.in. *Das Kirchspiel Brzeziny. Zur 100 jaehrigen und zur jahrundertfeier der evang.-luth. Kirche am 27. August 1933*. W 1956 r. doktoryzował się na Wydziale Teologicznym w Hamburgu. Był żonaty z Johanną Heleną, z domu Stenzel. Miał pięcioro dzieci. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Bayern 1964, s. 112. Zmarł w 1993 r. w Indersdorfie koło Monachium. Za: B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy Luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002, s. 152.

podanymi w prasie⁸ oraz w materiale archiwalnym⁹. Bardzo pomocnym okazały się: materiał umieszczony w 18 numerze *Zeszytów Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Pięćset lat reformacji na ziemi kaliskiej* pod red. Krzysztofa Walczaka¹⁰ oraz biogramy zawarte w trzech tomach *Słownika biograficznego Wielkopolski południowo-wschodniej* pod red. Danuty Wańki¹¹.

Na podstawie publikacji pastora Kneifla możliwe jest odtworzenie jedynie wybranych okresów funkcjonowania parafii. Niewątpliwie jest ona najbardziej przydatnym opracowaniem do rozważań dotyczących niniejszej tematyki, ujmującym zarys historyczny parafii w latach 1777-1934. Z całą pewnością można uznać ją za pierwszą zachowaną próbę rekonstrukcji dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie¹².

POWSTANIE PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKIEJ W STAWISZYNIE

Działalność ewangelików w Stawiszynie w pierwszym okresie ich funkcjonowania odtworzona została na podstawie omawianego dzieła i akt Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego. Ze względu na brak materiału źródłowego trudno jest określić, kiedy dokładnie na omawiany teren dotarł ruch reformacyjny. Sugerując się informacjami podanymi przez autora dzieła, można wywnioskować, że w XVI w. do miasta przybyli bracia czescy. Dopiero po drugim rozbiórce Polski, gdy ziemie te znalazły się pod zaborem pruskim, nastąpił napływ ludności niemieckiej wyznania ewangelickiego do Stawiszyna. W II poł. XVIII w. z terenu Poznańskiego, Badenii, Prus, Saksonii i Śląska do miasta przybyli luteranie. Do 1776 r. pozostawali pod opieką pastora z Rawicza, a rok później erygowana została ich własna parafia¹³. W tym samym roku zostało ochrzczone pierwsze dziecko – Eleonora Mieling z Birschker Haulande (Zbierskich Olędrow). Natomiast panna Suzanna Eleonora Schreem była pierwszą osobą pochowaną przez protestanckiego pastora¹⁴.

⁸ Treści uzupełniono o informację podane na łamach czasopisma „Zwiastun Ewangeliczny”. Na temat czasopisma zob.: J. Kłaczek, *Protestantkie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX w.*, Toruń 2008, s. 11-21.

⁹ W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), w zespole Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego znajdują się dwa poszyty akt parafii ewangelicko-augsburskiej ze Stawiszyna, sygn. 1172, *Akta dotyczące się gminy ewangelicko-augsburskiego wyznania w Stawiszynie w woj. kaliskim, 1808-1840*; sygn. 1173, *Akta dotyczące się gminy ewangelicko-augsburskiego wyznania w Stawiszynie w woj. kaliskim, 1840-1878*.

¹⁰ Wykorzystano przede wszystkim informację o słownikach biograficznych. B. Celer, *Biografistyka ewangelicka w świetle wybranych słowników. Próba charakterystyki i analiza biogramów związanych z ziemią kaliską*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Pięćset lat reformacji na ziemi kaliskiej” 2018, nr 18, s. 189-218. Przydatny okazał się również artykuł o dziejach ewangelików z Sobiesek. M. Mikołajczyk, *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Sobiesekach*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Pięćset lat reformacji na ziemi kaliskiej” 2018, nr 18, s. 82-96.

¹¹ A. Roth, *Bertelmann August*, [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej*, red. D. Wańka, Kalisz 2007, t. 3, s. 67-68; M. Kołodziej, *Bursche Juliusz* [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej*, red. D. Wańka, Kalisz 2003, t. 2, s. 47-48.

¹² Na początku XX w. miejscowy lekarz i regionalista, Zygmunt Dualski podjął się zrekonstruowania historii ewangelików, a efekty przeprowadzonych badań umieścił w artykule „*Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie*”. Eduard Kneifel, opracowując niniejszą tematykę, korzystał z informacji podanych przez wspomnianego autora. Nie ma możliwości dotarcia do oryginalnego tekstu artykułu. Nie można także stwierdzić jednoznacznie, czy był on publikowany.

¹³ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diocese*, Posen 1937, s. 40.

¹⁴ Tamże, s. 49.

Według Kneifla założenie parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie miało miejsce 2 lutego 1777 r. i była to jedna z pierwszych gmin powstałych na terenie późniejszej kaliskiej diecezji ewangelickiej. W tym samym roku utworzono filię w Zbiersku, rok później w Jarantowie, a w 1786 powstają dwie kolejne: na Zamętach i w Danowcu. Do stawiszyńskiej parafii należała także gmina w Prażuchach¹⁵. Warto podkreślić, że ewangelicy z Kalisza dopiero w 1798 r. otrzymali pozwolenie na utworzenie oddzielnej jednostki administracyjnej Kościoła¹⁶.

Z akt Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego dowiadujemy się, że do omawianej parafii należeli również współwyznawcy z następujących wsi: Przyrania, Korzeniewa, Mycielina, Białej, Smaszewa, Radzan, Petryk, Łyczyna, Ostrówka, Brudzewa, Korabia, młyna Lipeckiego, Rosochy, Dębniątek, Bolmowa, Glin, Łubina i Kościelca¹⁷. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, iż w wykazie brakuje informacji o Prażuchach. Wnioskować można, iż zostały one wyłączone ze stawiszyńskiej parafii. Hipoteza ta została potwierdzona przez pastora Kneifla. W 1808 r. w Prażuchach z inicjatywy właściciela ziemskiego Cekowa – Christopha von Celińskiego powstała niezależna gmina¹⁸. Fakt sprawowania posługi na terenie tak rozległym wiązał się z licznymi podróżami i sprawiał duchownym wiele trudności.

W 1777 r. ewangelicy otrzymali od starosty stawiszyńskiego Stanisława Łuby¹⁹, przywilej uprawniający ich do wybudowania kościoła w miejscu zrujnowanego dworu starosty. Jedenaście lat później przystąpiono do budowy świątyni. Pastor Kneifel wymienia listę darczyńców. Pierwsze drewno na budowę ofiarował, już rok przed rozpoczęciem przedsięwzięcia, Gottfried Schulz, a następnymi darczyńcami zostali m.in.: Gottfried Roseau, Kurtz Jackisch, Christoph Schmid, Samuel Roseau, Johan Georg Weiss, Andreas Girzig oraz Gottlieb Sztark²⁰. We wszystkich protestanckich kościołach Wielkopolski zbierano fundusze na kontynuację budowy stawiszyńskiej świątyni. Prace trwały trzy lata, a kierował nimi mistrz Christian Richter. Nowo pobudowany kościół otrzymał wezwanie św. Trójcy. W publikacji podano także jego szczegółowe wymiary. Liczył on 30 metrów długości, 18 metrów szerokości i wysokość 11 metrów²¹.

¹⁵ Tamże, s.39.

¹⁶ S. Wielgosz, *Kościół pod wezwaniem Świątych Wojciecha i Stanisława w Kaliszu* [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu*, red. S. Kowalska, Kalisz-Poznań 2013, s. 27.

¹⁷ AGAD, *Akta dotyczące gminy ewangelicko-augsburskiej wyznania w Stawiszynie w woj. kaliskim, 1808-1840*, zespół 190, sygn.1172, k. 310-311.

¹⁸ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 44.

¹⁹ Był synem Jakuba i Elżbiety ze Sułkowskich. W 1757 r. otrzymał od króla konsens na wykupienie starostwa stawiszyńskiego od Konarzewskich. W 1759 r. mianowany został szambelanem królewskim, a w 1764 r. posłował z województwa kaliskiego na sejm konwokacyjny i był jednym z elektorów Stanisława Augusta, a także generałem-majorem wojsk koronnych i chorążym gnieźnieńskim. W latach 1777-1787 był rotmistrzem kawalerii narodowej i komendantem brygady wielkopolskiej tejże kawalerii. Do jego dóbr należały również Grodzisko i Rokitowo. Dobra te w 1788 r. sprzedał za sumę 160.000 zł Ignacemu Wyganowskiemu, burgrabiemu województwa kaliskiego. Ożenił się z Magdaleną z Brzechffów. W 1764 r. uzyskał dla swojej żony prawo wspólnoty na starostwie stawiszyńskim. Ich córka Eleonora (Eleonora Barbara Franciszka Ksawera) wyszła za mąż w 1792 r., za Jana Bętkowskiego, sędziego ziemskiego stężyckiego. Miał również trzech synów: Antoniego (zm. 1781 r.), Augusta (zm. 1769 r.) oraz Józefa. Zmarł w 1791 r. Za: *Teki Dworzaczka, Materiały genealogiczno-historyczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku, Monografie, Łubowie herbu Lubicz 1*, [dostęp dn. 20.03.2009], www.tekibkpan.poznan.pl.

²⁰ Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 41.

²¹ Tamże, s. 41.

DZIAŁALNOŚCI PASTORÓW EWANGELICKIEJ GMINY STAWISZYŃSKIEJ

W latach 1777-1940 w parafii było kilkunastu duszpasterzy. Czynności urzędowe i odprawianie nabożeństw powierzono w pierw pastorowi Martinowi Augustowi Margrafowi²² z Władysławowa, któremu przeznaczono na ten cel mieszkanie w kamienicy nr 17 znajdującej się przy Rynku. W 1780 r. pierwszym miejscowym pastorem został Karl Franz Hoenicka²³, a dwa lata później jego następcą mianowano Karla Jeremiasa Callmanna²⁴. Ten ostatni nie wywiązywał się z posługi, zarówno w parafii stawiszynskiej, jak i w Prażuchach. Sprawowanie opieki na terenie tak odległym od siebie związane było z odbywaniem licznych podróży, skutkujących znacznym pogorszeniem stanu zdrowia duchownych. Eduard Kneifel zapisał:

*Fot.1 Nagrobek pastora Grimma,
fot. L. Luźny*

Am 3. Februar (1795) kam er ganz und so schwach wiederum nach Hause, dass er nicht mehr imstande war, selbst vom Schlitten herabzusteigen. Zwei Tage darauf starb Pastor Callman „an hitzigem Fieber“ im Alter von 51 Jahren²⁵.

Z tego fragmentu dowiadujemy się, że po jednej z takich wypraw, 3 lutego 1795 r., pastor Callmann wskutek uciążliwej gorączki zmarł w wieku 51 lat. Po jego śmierci posługę pełnił duchowny Friedrich Heinrich Ernst Wilhelm Grimm²⁶.

W 1805 r. ewangelicy z Prażuch uzyskali od władz pruskich zgodę na budowę kościoła i utworzenie parafii. Trzy lata później zwolniono ks. Grimma z obowiązku sprawowania opieki nad tamtejszymi współwyznawcami. Dowiadujemy się również, iż nie mógł on zamieszkać w dawnej, drewnianej plebanii (kamienica nr 18), ponieważ była zniszczona i ostatecz-

²² Urodzony w Świebodzinie. Był nauczycielem w Międzyrzeczu, a następnie rektorem protestanckiej uczelni w Smiglu. W latach 1776-1779 pełnił posługę jako pastor we Władysławowie, 1779-1783 we Wrześni, 1783-1790 w Swarzędzu. W 1790 r. został odsunięty, z powodu przejścia na katolicyzm w klasztorze augustynianów w Trzemesznie. Przed złożeniem przysięgi ewangelickiej, uciekł do Prus Zachodnich. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 132.

²³ Urodzony w Wiedniu. W 1777 r. został pastorem w Zbąszyniu, w latach 1780-1782 w Stawiszynie, a w 1782-1784 w Grodzisku Wlkp. Był proboszczem w Rudniku. Zmarł w 1807 r. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 106.

²⁴ Był rektorem w Bojanowie. W latach 1775-1781 został proboszczem w Grodzisku Wlkp. Zmarł w 1795 r. w wieku 51 lat. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 73.

²⁵ E. Kneifel, *Der evangelisch-augsburgischen...*, s. 40.

²⁶ Urodzony w Strzelcach Opolskich. W latach był pastorem w Pleszewie, 1795-1834 w Stawiszynie. Zmarł 23 sierpnia 1847 r. w wieku 83 lat. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 95.

nie została zamknięta. Na siedzibę przeznaczono wynajęte, od małżeństwa Jaksiewiczów, mieszkanie w kamienicy nr 15 przy Rynku. Duchowny, z powodu słabej kondycji fizycznej i choroby oczu, zrezygnował w 1834 r. z posługi. Nadal przebywał wraz z rodziną w Stawiszynie. Zmarł w 1847 r., w wieku 83 lat, i wraz z żoną – Johanną Julianną Beatą Grimm, z domu Schiller został pochowany na miejscowym cmentarzu ewangelicko-augsburskim²⁷. Informacje dotyczące tego księdza zostały potwierdzone w materiale archiwalnym. Zachowało się jego podanie z 23 czerwca 1832 r., w którym zwraca się on do władz o zwolnienie od 6 lipca 1832 r. z obowiązku posługi, jednocześnie zobowiązuje się ją pełnić, dopóki nie zostanie zatrudniony nowy duchowny²⁸.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że Kneifel pomiął fakt mianowania na pastora stawiszyńskiego Jana Wilhelma Augusta Ostydło²⁹. Dopiero analizując akta gminy ewangelicko-augsburskiej, odnajdujemy kilka dokumentów istotnych do rekonstrukcji dziejów parafii w latach 1832-1834. Najbardziej pomocny okazał się dokument sporządzony 4 kwietnia 1834 r. przez Komisję Województwa Kaliskiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, opisujący sytuację wspomnianego duchownego. Został on wybrany 16 września 1832 r. na duszpasterza gminy w Stawiszynie. Z dokumentu wynika, że w rzeczywistości nigdy nie piastował tego stanowiska w tym mieście. Wcześniej pełnił posługę w Sobiesękach, w których pozostał, pomimo odwołania. W tych samych aktach odnotowano, że w 1833 r. odbył podróż do Warszawy, po której nastąpiło znaczne pogorszenie jego zdrowia psychicznego, z nieznanego powodu. W piśmie umieszczono informację, że Generalny Konsystorz podejrzewa, że przyczyną mogły być nieustanne zatargi z kolatorami. W oświadczeniu duchowny nie potwierdza tego, zaprzecza podaniu się do dymisji i zapewnia, że cieszy się bardzo dobrą kondycją psychiczną. Uważa się także za proroka, który doznał objawienia boskiego i został wybrany przez Boga do zbawienia ludzi i panujących. Superintendura kaliska potwierdziła, że pastor zachorował na „pomieszanie zmysłów” i uznaje się za fałszywego proroka. Z tego powodu zapanował w gminie nieporządek. Pomimo zakazu i zamknięcia kościoła w Sobiesękach ks. Ostydło zwoływał nadal wiernych do własnego mieszkania, gdzie wygłaszał kazania. Ostatecznie został ukarany i umieszczony w Instytucie dla Obląkanych w Warszawie.

Powyższe ustalenia pozwalają w następujący sposób zrekonstruować wydarzenia z lat 1832-1834. Pastor Grimm, z powodu złej kondycji fizycznej, złożył w czerwcu 1832 r. prośbę o dymisję. We wrześniu tego roku nowym pastorem został wybrany ks. Ostydło, który z powodu choroby psychicznej nie sprawował posługi ani nie przeniósł się ze Sobiesek do Stawiszyna. Informacje o chorobie psychicznej ks. Ostydło i jego odsunięciu od obowiązków duszpasterskich umieszczono nawet na łamach czasopiśma „Zwiastun Ewangeliczny”³⁰. W gminie przebywał nadal duchowny Grimm, aż do marca 1834 r. Ewangelicy z gminy stawiszyńskiej nie pozostali tak naprawdę bez opieki duchownego. Być może autor omawianego dzieła pomiął ten fakt, ponieważ wieści

²⁷ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 40.

²⁸ AGAD, *Akta tyżące gminy ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie w woj. kaliskim 1808-1840*, zespół 190, sygn.1172, k. 268.

²⁹ E. Kneifel w biografii pastora napisał, że w latach 1827-1834 był proboszczem w Sobiesękach. Dnia 8 stycznia 1834 został odwołany, pomimo tego nadal przebywał w tej gminie, co doprowadziło do nieporozumień i nietolerancji. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 143.

³⁰ „Zwiastun Ewangeliczny” 1865, nr 2, s. 26; Zobacz również M. Mikołajczyk, *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej...*, s. 90.

o chorobie psychicznej ewangelickiego duchownego wpływać mogły negatywnie na opinie o Kościele.

W latach 1834-1835 pastorem został Karl Friedrich Orive³¹. Pierwszych latach urzędowania zlecił wyremontowanie starej plebanii, lecz remont nie doszedł do skutku. Władze nie wyraziły zgody, gdyż w uzasadnieniu decyzji podano, że koszty remontu, wycenione na sumę 3000 zł przewyższają wartość budynku³². Argument ten ma potwierdzenie w aktach archiwalnych. Ks. Orive zamieszkał więc w prywatnej kamienicy przy Rynku. Kneifel nie podał dokładnego adresu. Być może była to ta sama kamienica, w której mieszkał ks. Grimm. Nie odnotował także żadnych zasług ks. Orive. W analizowanym materiale archiwalnym nie ma również żadnych informacji o działalności tego proboszcza.

Kolejny duchowny, *Karl Friedrich August Schroeder*³³, nie cieszył się dobrą opinią. Przebywał w gminie tylko dwa lata. W 1841 r. pozbawiony został swej funkcji. Zwierzchnicy Kościoła jako przyczynę jego odwołania podali nieobyczajne zachowanie proboszcza³⁴.

Sytuacja mieszkaniowa duchownych poprawiła się dopiero za czasów pastora Franza Theodora Samuela Haessnera³⁵, który objął parafię w 1843 r. Z jego inicjatywy pobudowano murowaną plebanię. Według Kneifla fundatorem jej był właściciel

Fot.2 Nagrobek pastora Haessnera, fot. L. Luźny

³¹ Urodzony w 1804 r. W latach 1834-1839 był pastorem w Stawiszynie. W latach 1841-1876 pełnił posługę w Grodźcu i jednocześnie pracował w tamtejszym urzędzie gminy jako pisarz, co wzbudziło niezadowolenie Generalnego Konsystorza. Pełnienie obu funkcji przysporzyło mu dużo kłopotów. Zmarł 3 sierpnia 1876, w wieku 72 lat. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 143.

³² E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 43.

³³ W latach 1838-1839 był proboszczem w Michalkach, 1839-1840 w Stawiszynie. Generalny Konsystorz zawiesił go, ponieważ przeszedł nawrócenie na katolicyzm. Został przeniesiony do Turku, gdzie niemieccy katolicy podczas jego nabożeństw wygłaszali w języku ojczystym kazania. Przyczynił się do przejścia wielu ewangelików na wiarę katolicką. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 165.

³⁴ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 43.

³⁵ Urodzony w 1806 r. w Jędrzychowicach. Syn pastora Samuela Gotthelfa Haessnera i Johanny Friederke, z domu Hoffman. Ukończył studia teologiczne we Wrocławiu. W latach 1843-1889 był pastorem w Stawiszynie. Był dwukrotnie żonaty. Z pierwszego małżeństwa z nieznaną z imienia panną, z domu Valentini, miał dwoje dzieci: Martę i Marię, a z drugiego z Augustą, z domu Weiss, dziewięcioro dzieci: Elizę, Franciszka, Konrada, Emila, Annę, Teresę, Paulę, Johannę i Ottona. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 101.

ziemski i fabrykant, Wilhelm Repphan³⁶, ze Zbierska. Kolejnym wielkim i wspólnym przedsięwzięciem pastora, jak i również wymienionego darczyńcy, była budowa kościoła, którą rozpoczęto w 1874 r.³⁷. W ciągu dwóch lat w miejscu starej drewnianej świątyni powstał nowy, murowany kościół w stylu neogotyckim³⁸. Zegar wieżowy i wyposażenie wnętrza zostały zakupione przez tego samego fundatora.³⁹ W świątyni pojawiły się m.in. zabytkowe organy wykonane przez ostrowianina Karola Schefera⁴⁰. Można było też podziwiać w ołtarzu głównym obraz *Wniebowstąpienie Pańskie* pędzla Augusta Bertelmana⁴¹, będący wierną kopią słynnego obrazu Annibala Carracciego⁴².

Ks. Haessner zapisał się na kartach historii tego małego miasteczka jako człowiek życzliwy i uprzejmy. Kneifel pisze o nim:

Fot.3 Kościół ewangelicko-augsburski w Stawiszynie, fot. L. Luźny

³⁶ Urodzony w 1818 r. Był synem Beniamina Repphana, właściciela manufaktury sukna w Kaliszu. Posiadał cukrownię w Zbiersku i majątek w Petrykach, Ostrówku, Bartodziejach i Łyczynie. M. Błachowicz, *Kaplica i krypta rodziny Repphanów i Scholtzów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Kaliszu. Przyczynek do dziejów rodzin*. [dostęp dn.15.01.2020], www.cmentarzewangelickielodzkie.pl.

³⁷ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 43.

³⁸ Kościół służył ewangelikom do lat 80. XX w. W 2016 r. nastąpiła jego desakralizacja, a nowym właścicielem stała się kaliska fundacja Lear, planująca urządzić w nim kawiarnię i salę koncertową. [dostęp dn. 15.01.2020], www.newspit.pl. Tymczasem budynek popada w coraz większą ruinę.

³⁹ Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 43.

⁴⁰ Kneifel podaje, że w 1797 r. zakupiono organy „beim Ostrowoer Orgelbauer Karl Benjamin Scheffer” do drewnianego kościoła św. Trójcy w Stawiszynie. Za: Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 40. Najprawdopodobniej zachowały się i zostały przeniesione do nowej świątyni.

⁴¹ Data i miejsce urodzenia malarza są nieznane. Prowadził prace konserwatorskie w kościele św. Trójcy w Rusocicach (gmina Władysławów). W 1900 r. zorganizowano w salonie sztuk pięknych w Kaliszu, wystawę jego prac m.in. „Powrót z polowania”, „Ptaki wędrowne”, portret „Judyta”, „W podróży do Łodzi”, a także wykonanych przez niego kilku kopii obrazów wybitnych malarzy m.in. Henryka Siemiradzkiego, Annibala Carracciego. Był nauczycielem rysunku w Wyższej Szkole Realnej w Kaliszu. Działał również w kaliskiej Ochotniczej Straży Pożarnej. Zmarł w 1904 r. Za: A. Roth, „*Bertelmann August*” [w:] *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej* pod red. D. Wańki, Kalisz 2007, t.3, s. 67-68.

⁴² August Bertelmann namalował obraz *Wniebowstąpienie Pańskie*, znajdujący się obecnie w kościele pw. św. Wojciecha i Stanisława w Kaliszu, który umieszczono tam około 1881 lub 1887 r. W czerwcu 1874 r. w „Kaliszaninie” napisano: „[...] mieliśmy sposobność oglądać w czasowej pracowni p. Bertelmana w sali obok cukierni w parku, kopję pięknego obrazu Carracha (chodzi tutaj zapewne o malarza Annibala Carracci’ego) przedstawiającego „Wniebowstąpienie Pańskie” [...]. Kopja, o której mowa, za tydzień ma być już ukończona i ofiarowana przez nabywcę p. Repphana do nowo budującego się kościoła w Stawiszynie.” Cyt z: A. Roth, *August Bertelmann malarz zapomniany*, [dostęp 17.01.2020], www.archiwum.asnyk.kalisz. Wspomniany obraz umieszczony był w ołtarzu głównym w kościele ewangelicko-augsburskim w Stawiszynie. Kilka lat temu został wywieziony w nieznane miejsce.

Durch sein mildes Wesen und treue Arbeit gewann er das Vertraue seiner Pfarrkinder. Es war seine erste und auch seine letzte Gemeinde⁴³.

Duchowny przebywał w Stawiszynie aż do śmierci. Zmarł 3 kwietnia 1889 r. Pochowany został na miejscowym cmentarzu ewangelickim.⁴⁴

DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWO-KULTURALNA PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKIEJ

Na badanym terenie ewangelicy prowadzili ożywioną działalność oświatowo-kulturalną, na którą autor dzieła również zwraca uwagę. W latach 1889-1899 posługę pełnił pastor Joseph Karl Theodor Rosenberg⁴⁵. Jego wielką zasługą było rozpoczęcie w parafii i tym samym w całej ziemi kaliskiej, festiwali misyjnych. Każdego roku festiwale były kontynuowane przez jego następców: Augusta Gerhardta⁴⁶ i Karla Seriniego⁴⁷. Cieszyły się dużą popularnością i odbywały także w Prażuchach oraz Nowej Kaźmierce.

Szczegółową relację z przebiegu uroczystości misyjnych umieszczono na łamach czasopisma „Zwiastun Ewangeliczny”. W numerze listopadowym z 1901 r. możemy przeczytać:

Po kilkuletniej przerwie dnia 29 i 30 września r. b. odbyła się znów uroczystość misyjna w parafii stawiszynskiej. Przerwa owa nastąpiła skutkiem przeniesienia się ks. Rosenberga ze Stawiszyna na probostwo do Konstantynowa. On to pierwszy zaprowadził na ziemi kaliskiej uroczystości misyjne, tak wiele przyczyniające się do rozbudzenia i podtrzymania ducha religijnego w naszych zborach. I obecnie, powodowany przywiązaniem do dawnego zboru swego, ks. Rosenberg jako pierwszy w przeddzień uroczystości stawił się na wezwanie dzisiejszego pastora stawiszynskiego, by głosić Słowo Boże przed dobrze znanymi mu słuchaczami. Wkrótce po nim zjechał do Stawiszyna

⁴³ Zyskał zaufanie parafian, dzięki łagodnej naturze i lojalnej pracy. To była jego pierwsza i też ostatnia gmina. Za: Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 43.

⁴⁴ Na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Stawiszynie zachował się nagrobek pastora Haessnera z widoczną datą zgonu.

⁴⁵ Urodzony 19 marca 1862 r. w Gostyninie. Syn proboszcza Eugeniusza Rosenberga. 7 kwietnia 1889 r. przyjął święcenia kapłańskie. Pełnił funkcję zastępcy pastora w Lublinie i w Kamieniu. Był proboszczem w Stawiszynie, 1899-1904 w Konstantynowie, 1905-1906 w Latowicach koło Ostrowa, 1906-1908 w Ostrowie. Próbował sprowadzić do Poznania niemiecką ludność chłopską z Królestwa Polskiego, ponieważ wierzył, że uchroni ją od polonizacji. Podczas I wojny światowej pracował jako duszpasterz wojskowy. Wskutek działań wojennych zginęli jego dwaj synowie. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren ...*, s. 155.

⁴⁶ Urodzony 9 grudnia 1875 r. Syn Augusta Gerhardta i Elżbiety, z domu Wierner. W latach 1894-1898 studiował teologię w Dorpacie. W latach 1899-1900 był wikarym w Łodzi, 1900-1901 w Stawiszynie. Od 1901 r. uczył się w Instytucie Delitzschianum w Lipsku, przygotowując się do pracy misyjnej. W latach 1905-1911 był proboszczem w Prażuchach. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 91.

⁴⁷ Urodzony 21 marca 1875 r. Odbył studia teologiczne w Dorpacie. W latach 1899-1900 był wikarym w Pabianicach, a 1900-1901 w Łodzi. Od 1901-1905 był pastorem w Stawiszynie, a następnie w 1905-1919 w Zgierzu. Kontynuował studia teologiczne w Bazylei. Profesor teologii Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadził badania nad masonerią. Poślubił Wandę Haesner, adoptowaną córkę dr F. Haessnera ze Zgierza. Miał 5 dzieci: Margareta, Wanda, Johanna, Hedwig i Anita. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 167.

*Fot.4 Brama wejściowa na cmentarz ewangelicko-
augsburski w Stawiszynie, fot. L. Luźny*

ks. Loppe ze Sobiesęk; a na drugi dzień rano w samą porę jeszcze przybył z Prażuch ks. Krempin.

W przystrojonym odświęt-
nie, nowym a pięknym
jeszcze kościele stawiszyn-
skim zebrała się znaczna
ilość zborowników, oraz
garstka gości z innych
parafij. Nabożeństwo
rozpoczął liturgją pastor
miejscowy ks. Serini.
Potem kazanie misyjne
o treści ogólnej wygłosił
ks. Krempin. Po nim ks.
Loppe przedstawił niedolę
plemienia południowo-
afrykańskiego Bawenda
i błogosławioną działalność
misjonarzy berlińskich wśród
tego szczepu murzyńskie-
go. Dalej ks. Rosenberg
w zastosowaniu do tekstu
z ewang. Jana 7, 1-8 mówił
o wodzie żywota, do której
przez sługi Swoje Zbawiciel

przywołuje wszelki lud. Nareszcie ks. Serini zakończył nabożeństwo krótką przemową z przed ołtarza, modlitwą i błogosławieństwem Aarona. Pomału rozjechały i rozeszły się tłumy, przybyłe do kościoła z rozmaitych stron. Pod wieczór przybył do Stawiszyna ks. Buse z Grodzca, który miał zakażać dnia następnego; natomiast odjechać musiał ks. Krempin. Na ożywionej pogawędce o sprawach kościelnych i innych mile spędzono czas na plebanji aż do późnej nocy, by na drugi dzień rano wyruszyć do fijału Józefowa, położonego nad granicą pruską⁴⁸.

W 1901 r. na własną prośbę pastor Gerhardt został zwolniony z obowiązków duszpasterskich i wyjechał do Lipska studiować język hebrajski⁴⁹. Administrację parafii powierzono wówczas ks. Seriniemu, który zapisał się na kartach historii społeczności stawiszynskiej jako bardzo dobry gospodarz, dbający o parafię. Jego wielką zasługą było zbudowanie w 1902 r. przytułku dla ubogich⁵⁰ oraz przeprowadzenie wielu prac remontowych.

⁴⁸ „Zwiastun Ewangeliczny” 1901, nr 11, s. 346-347.

⁴⁹ „Zwiastun Ewangeliczny” 1901, nr 6, s. 186.

⁵⁰ W majowym numerze „Zwiastuna Ewangelicznego” z 1902 r. można przeczytać: „(...) W mowach oprócz misji zewnętrznej szczególnie uwzględniono wewnętrzną z powodu świeżo wzniesionego w mieście Stawiszynie domu dla starców i kalek ewangelickich, którego rozwój, wobec naglących potrzeb miejscowych, jest bardzo pożądanym.” „Zwiastun Ewangeliczny” 1902, nr 9, s. 284.

W 1906 r. generalny superintendent ks. Juliusz Bursche⁵¹ skierował pastora Seriniego do Zgierza⁵².

Nowym proboszczem wybrano ks. Leo Sachsa⁵³, wydarzenie to miało miejsce 15 marca 1911 r. Opiekował się on wiernymi w parafii tylko dwa lata, ponieważ został przeniesiony do gminy ewangelickiej w Turku. Jednak nadal administrował parafią stawiszynską⁵⁴. Według autora badanego dzieła, wyżej wymieniony duszpasterz poświęcił się działalności religijnej i znacznie ożywił stawiszynską społeczność. Zaangażował dzieci w sprawy kościoła poprzez aktywne uczestnictwo w nabożeństwie, co nie było do tej pory praktykowaną formą duszpasterstwa. Prowadził w domach modlitwy i w prywatnych domach także katechezy, gdzie omawiał dokładnie Biblię.

Autor publikacji wspomina, iż parafianie mówili o nim z wdzięcznością⁵⁵, i przedstawia ks. Leo Sachsa w pozytywnym świetle. Jednak nie zawsze miał o nim taką opinię. Pastor Kneifel wyniesiony do godności ks. Superintendenta, zobowiązany był na wniosek innych instytucji wydawać opinie o duchownych. Słusznie podkreśliła Ewa Józwiak w swojej pracy *Sachsowie. Polacy z wyboru*, że w piśmie do Evangelisches Konsistorium im Reichsgau Posen Abteilung przedstawił ks. Leo Sachsa jako polonofila

(...) Nazwał go polonizatorem i nieprzyjacielem Niemców. Pisał, że Sachs, którego zna od 1913 roku, nie miał serca do swoich niemieckich parafian, niewiele się o nich troszczył i był uważany za „polaka-ewangelika” [pisownia oryginalna E. J.]. (...) z kolei żona

⁵¹ Urodzony w 1862 r. w Kaliszu. Syn Ernsta Wilhelma Burschego, pastora ze Zgierza. W latach 1880-1884 studiował teologię na uniwersytecie w Dorpacie. W 1884 r. przyjął święcenia kapłańskie. Był m.in.: w latach 1884-1885 wikarym w Warszawie, 1885-1888 proboszczem w Wiskitkach, 1888-1895 diakonem w Warszawie, 1895-1904 radcą Konsystorza. Pod koniec 1904 r. car Mikołaj II mianował go generalnym superintendentem ewangelicko-augsburskim w Królestwie Polskim, a następnie biskupem tego Kościoła. W 1915 r. został zesłany do Orienburga, skąd udał się do Sztokholmu. Powrócił do Warszawy i zajął stanowisko pierwszego biskupa kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce, wchodząc również w skład Rady Stanu Państwa Polskiego. Po 1898 r. był redaktorem naczelnym czasopisma „Zwiastun Ewangeliczny”. Miał znaczący udział w utworzeniu Wydziału Teologii Ewangelickiej na Uniwersytecie Warszawskim. Przyczynił się do uchwalenia w 1936 r. ustawy o stosunku swojego Kościoła do Państwa Polskiego. Uczestniczył w wielu konferencjach i zjazdach kościołów ewangelickich m.in. w Uppsali, Paryżu. W czasie drugiej wojny światowej wydał odezwę potępiającą agresję hitlerowską wobec Polski. Został uznany przez hitlerowców za wroga narodu niemieckiego. Aresztowano go na plebanii ewangelickiej w Lublinie, skąd przewieziono na przesłuchanie do Radomia, apotem do głównej siedziby Gestapo w Berlinie. Następnie przebywał w obozie, gdzie ciężko zachorował. Zmarł w 1942 r. w szpitalu policyjnym w Berlinie-Moabit. Rodzinie odmówiono wydania zwłok biskupa i ujawnienia miejsca pochówku. Za: M. Kołodziej, *Pastor Juliusz Bursche, patron jednej z kaliskich ulic*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2000, nr 6, s. 111-116.; O życiu i działalności biskupa zob.: M. Kołodziej, *Bursche Juliusz...*, s. 47-49.; W 2017 r. Klaus Leutner i Paweł Woźniak odnaleźli dokumenty dotyczące pochówku duchownego Burschego. Urna z jego prochami znajduje się na cmentarzu miejskim przy ul. Humboldta w Berlinie. www.luteranie.pl, [dostęp dn. 21.01.2020].

⁵² E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 44

⁵³ Urodzony 27 października 1877 r. w Wierzbolowie. Syn Adolfa Sachsa i Augusty, z domu Arnold. Studiował teologię w Dorpacie. W latach 1901-1902 był wikarym w Tomaszowie Mazowieckim, 1902-1904 w Zgierzu, 1906-1913 proboszcz w Stawiszynie, 1913-1939 w Turku. Żonaty z Zofią, z domu Bursche. Miał 4 dzieci: Elżbietę, Alfreda, Jerzego i Marię. Za: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 158.

⁵⁴ E. Józwiak, *Sachsowie. Polacy z wyboru*, Wieluń 2017, s. 146.

⁵⁵ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 44.

Sachsa – Zofia, przyrodnia siostra Juliusza Burschego znana jest jako „rabbiale Polin”, czyli zawzięta Polka⁵⁶.

Dzięki temu cytatawi możemy dowiedzieć się, że Sachswie czuli się bardziej Polakami aniżeli Niemcami, co nie podobało się ówczesnym władzom. Warto zaznaczyć, że dokument wystawiony został w 1940 r., a wówczas trwała przecież II wojna światowa i panowały nastroje antypolskie, zwłaszcza wśród Niemców. Ks. Sachs zmarł 23 czerwca 1947 r. w Turku. Został pochowany na lokalnym cmentarzu parafialnym.

Spółeczność wyznania ewangelickiego zajmowała się również edukacją. Od 1795 r. posiadała własną placówkę oświatową, do której uczęszczały także dzieci innych wyznań. Autor dzieła, omawiając temat oświaty, oparł się na kronice szkolnej *Chronik der evangelischen Schule zu Stawiszyn*, prowadzonej przez nauczyciela Wilhelma Lorenza. Do szkoły uczęszczały dzieci ze Stawiszyna, Długiej Wsi, Werginek i Piątku Małego. W 1919 r., po ponad 100 latach funkcjonowania szkoła została zlikwidowana. Po przeanalizowaniu danych, podanych przez Kneifla, wywnioskować można, że najwięcej dzieci korzystało z edukacji w protestanckiej szkole w 1913 r. – 65 uczniów. Trzy lata później liczba uczniów gwałtownie spadła i placówka została zamknięta. Język wykładowy był uzależniony od zezwolenia ówczesnych władz i sytuacji politycznej. Wpierw nauczano w języku niemieckim, następnie w rosyjskim, polskim, a po I wojnie światowej, przez trzy lata, dozwolone było prowadzenie lekcji w j. polskim i niemieckim.

W 1924 r. pastor *Rudolf Kersten*⁵⁷ prowadził działalność ożywiająca parafię. Założył klub młodzieżowy, chór kościelny i przyczynił się do pobudowania nowego domu parafialnego. Wydawał także miesięczniki: „Friedensboten”, „Zwiasun”, „Głos Ewangelicki”, „Jugendfreunde”. Ks. Kersten był również autorem kilku katechizmów dla dzieci i dorosłych, m.in. *Moja pierwsza niedzielna książka*⁵⁸.

Duchowni ewangelicy uczestniczyli również aktywnie w życiu społecznym Stawiszyna. Jednym ze współzałożycieli i wieloletnim kierownikiem lokalnej Ochotniczej Straży Pożarnej był pastor Ernst Sztark⁵⁹. Przez 40 lat zajmował stanowisko naczelnego dyrektora i członka rady miasta, a przez 30 lat był przewodniczącym cechu rzeźniczego. Zmarł w 1934 r. i został pochowany na miejscowym cmentarzu ewangelickim. Według przekazu ustnego, w uroczystościach pogrzebowych uczestniczyli prawie wszyscy mieszkańcy miasta. Tłumnie przyjechała też ludność okolicznych wsi. Podczas przeniesienia zwłok na cmentarz rozbrzmiewały dzwony nawet w kościele rzymskokatolickim⁶⁰.

⁵⁶ Cyt. z E. Józwiak, *Sachswie...*, s. 153.

⁵⁷ Urodzony 2 października 1891 r. w Mozerowie nad Wisłą. W latach 1913-1921 pracował w Nordwesten. Powrócił do Polski. W latach 1921-1924 sprawował posługę w Bożyszczach, 1924-1936 w Stawiszynie, 1936-1939 w Paproci Dużej, 1940-1944 w Pułtusk. Od marca do maja 1945 r. przebywał w Danii, potem 1945-1948 w Karlun, 1949-1958 w Weissenfels. Od 1932 r. kierował pracą młodzieży w kościele ewangelicko-augsburskim. Wydawca miesięcznika „Jugendfreunde” („Radość młodzieży”). Trzykrotnie był żonaty. Z trzeciego małżeństwa miał czworo dzieci: Elżbietę, Krystynę, Elżę i Anitę. Ża: E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s.109.

⁵⁸ E. Kneifel, *Die evangelisch- augsburgischen...*, s. 45-46.

⁵⁹ Brak informacji.

⁶⁰ Informacje uzyskane od pana Jerzego Widerskiego – regionalisty, działacza społecznego.

W końcowej części opisu stawiszyńskiej gminy protestanckiej pastor Kneifel podaje dane statystyczne dotyczące liczby wiernych. W 1829 r. liczyła ona 1764 dusz, natomiast dziewięćdziesiąt pięć lat później było aż 3000 współwyznawców. Cztery lata przed wybuchem II wojny światowej społeczność ewangelicka zmniejszyła się, osiągając liczbę 2800 wiernych⁶¹.

W danych statystycznych autor wymienia również m.in. cmentarze ewangelickie na terenie omawianej parafii. Na tym terenie znajdowały się cmentarze w Stawiszynie, Zbiersku, Przyraniu, Korzeniewie, Kazali, Danowcu, Piskorach, Radzanach i Aleksandrowie⁶².

Fot.5. Cmentarz ewangelicko-augsburski w Stawiszynie, Fot. L. Luźny.

Cmentarz ewangelicko-augsburski w Stawiszynie został założony pod koniec XVIII w. i zachował się do dziś. Położony jest na skrzyżowaniu dróg, prowadzących do lokalnej wsi i trasy krajowej 25 do Konina. Obecnie znajduje się on pod zarządem parafii ewangelickiej z Kalisza. Od wielu lat opiekują się nim także harcerze z lokalnej Drużyny Harcerskiej im. Jana III Sobieskiego. Na cmentarzu zachowało się kilka zabytkowych nagrobków, z charakterystycznymi zdobieniami. Jednak wiele z nich jest już bardzo zniszczonych. Kilka zostało nawet doszczętnie zdewastowanych. Warto byłoby podjąć działania zmierzające do zachowania tego dziedzictwa regionalnego, zwłaszcza że jest to cenny zabytek dla kształtowania tożsamości lokalnej i świadectwo wielokulturowości tej małej społeczności.

Niniejszy artykuł ma na celu być próbą zrekonstruowania dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie w latach 1777-1940, w oparciu o dzieło Eduard Kneifla, pod tytułem *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*. Autorka nie rości sobie praw do wyczerpania tematu, gdyż ma nadzieję, że tekst stanie się jedynie przyczynkiem do pogłębienia badań nad omawianą tematyką. Do naszych czasów zachowało się kilka zabytków na terenie gminy Stawiszyn świadczących o istnieniu gminy protestanckiej. Należy podkreślić, że społeczność ewangelicka pręźnie działała w Stawiszynie, angażując do swoich przedsięwzięć wszystkich mieszkańców.

⁶¹ Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen....*, s.46.

⁶² Tamże, s.50.

DZIEJE PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKIEJ W STAWISZYNIE W LATACH 1777-1940 W ŚWIETLE E. KNEIFEL, *DIE EVANGELISCH-AUGSBURGISCHEN GEMEINDEN DER KALISCHER DIOZESE*

Słowa kluczowe: Stawiszyn, ewangelicy, Eduard Kneifel, parafia ewangelicko-augsburska, pastorowie

Stawiszyn to miasto wielokulturowe, w którym żyli niegdyś katolicy, ewangelicy i Żydzi. Te trzy kultury wzajemnie się przenikały, a do dziś w miejscowości można spotkać ślady ich istnienia. O działalności parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie przypominają zachowane obiekty m.in. kościół i cmentarz. Źródłem do próby rekonstrukcji dziejów tej gminy protestanckiej stała się publikacja wybitnego doktora teologii Eduarda Kneifla *Die evangelische-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*. Niewątpliwie książka jest najbardziej przydatnym i wiarygodnym źródłem ujmującym zarys historyczny stawiszynskiej parafii w latach 1777-1940. Stanowi także pierwszą zachowaną próbę odtworzenia historii tej społeczności. Parafia została założona 2 lutego 1777 r. Była to jedna z pierwszych gmin, powstałych na terenie kaliskiej diecezji ewangelickiej. Przez wszystkie lata istnienia prężnie działała, angażując do swoich przedsięwzięć mieszkańców.

HISTORY OF THE EVANGELICAL-AUGSBURG PARISH IN STAWISZYN IN THE YEARS 1777-1940 ACCORDING TO *DIE EVANGELISCH-AUGSBURGISCHEN GEMEINDEN DER KALISCHER DIOZESE* BY E. KNEIFEL

Keywords: Stawiszyn, Potestants, Eduard Kneifel, evangetic parrish, pastor

Once Stawiszyn was a multicultural town, where the Catholics, Protestants and Jews lived together. These three cultures interpenetrated, and traces of their co-existence can still be seen today. The activity of the Evangelical-Augsburg parish in Stawiszyn is recalled by the preserved buildings, e.g. church and cemetery among others. The attempt to reconstruct the history of this Protestant community was based on the publication entitled “*Die evangelische-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*” that was published by the outstanding doctor of theology Eduard Kneifel. Undoubtedly, it is the most useful and credible source capturing the historical outline of the Stawiszyn parish. It is also the first surviving attempt to reconstruct the history of this community. The parish was founded on February 2, 1777. It was one of the first communes established in the Kalisz Evangelical diocese. Throughout all the years of its existence, it was active structure, involving all residents in its enterprises.

Bibliografia

Źródła:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Akta dotyczące gminy ewangelicko-augsburskiej wyznania w Stawiszynie w woj. kaliskim 1808-1840

Akta dotyczące gminy ewangelicko-augsburskiej wyznania w Stawiszynie w woj. kaliskim 1840-1878

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Majątek Stawiszyn gen. Józefa Zajączka, zespół 5302, sygn.1

Archiwum Państwowe w Łodzi

Archiwum Radoszewskich

Akta dotyczące rozwodu Pelagii z Zajączków z Rafałem Zajączkiem

Archiwum Państwowe w Kaliszu,

Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu, Księga hipoteczna Stawiszyn nr 1204, t. 1

Źródła drukowane:

Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski pod red. A. Gąsiorowskiego, Poznań 1982

Teki Dworzaczka, Materiały genealogiczno-historyczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX w., www.tekibkpan.poznan.pl

Matriculorum Regni Poloniae Summaria red. T. Wierzbickiego

Monografie, Łubowie herbu Lubicz 1, www.tekibkpan.poznan.pl

Prasa:

„Zwiastun Ewangeliczny” – 1865, 1901, 1902

Opracowania:

Celer B. (2018), *Biografistyka ewangelicka w świetle wybranych słowników. Próba charakterystyki i analiza biogramów związanych z ziemią kaliską*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 18

Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku (1981), t. 2, red. A. Mączak, Warszawa

Józwiak E (2017), *Sachsowie. Polacy z wyboru*, Wieluń

Kłaczek J. (2008), *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX w. i pierwszej połowie XX w.*, Toruń

Kołodziej M. (2000), *Pastor Juliusz Bursche, patron jednej z kaliskich ulic*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 6

Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak K. (2017), *Łódzcy Luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź

Kneifel E. (1937), *Die evangelische-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Posen

Kneifel E. (1967), *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging

Mikołajczyk M. (2018), *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Sobiesękach*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 18

Słownik Biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej, t. 2, (2003) red. D. Wańka, Kalisz

Słownik Biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej, t. 3, (2007) red. D. Wańka, Kalisz

Wielgosz S (2013), *Kościół pod wezwaniem Świętych Wojciecha i Stanisława*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu*, red. S. Kowalska, Kalisz-Poznań

Żychliński T. (1881), *Złota księga szlachty polskiej. t. III*, Poznań

Netografia:

Roth A, *August Bertelmann malarz nieznany*, www.archiwum.asnyk.kalisz.pl

Błachowicz M., *Kaplica i krypta rodziny Repphanów i Scholtzów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Kaliszu. Przyczynek do dziejów rodzin.*, www.cmentarzewangelickielodzkie.pl